

Censur og Manipulation

Om et forandret årstal i Robert Estiennes bibel fra 1532*

Af seniorforsker Karen Skovgaard-Petersen

Et udraderet årstal

Robert Estienne – på latin Robertus Stephanus - var en af det 16. årh.s betydningsfulde bogtrykkere. Han tilbragte det meste af sit liv i Paris og de sidste år, fra ca. 1550, i eksil i Genève. Her skal vi kun beskæftige os med en enkelt facet af hans mangfoldige produktion, nemlig hans bibeludgivelser. Udgangspunktet er et eksemplar, en stor og anselig foliant, i Det Kongelige Bibliotek.

Titelbladet fortæller at dette er en bibel med tilføjede noter og indekser, og at den er trykt med kgl. privilegium af Robert Estienne i Paris i 1530. Estiennes karakteristiske bogtrykkermærke optager en stor del af siden. Det forestiller et oliventræ hvorfra en gren knækker, ledsaget af det ydmyge motto ”vær ikke overmodig ...”. Ordene stammer fra Det Nye Testamente, Romerbrevets kap. 11 vers 20, og hele bogtrykkermærkets billede er en illustration af denne passage, hvori Paulus sammenligner frafaldne i troen med grene der knækker af et oliventræ.

Det interessante ved dette titelblad er imidlertid trykkeåret 1530. Estiennes første bibel - det drejer sig om den latinske

Vulgatabibel - udkom i 1528, og den anden udgave fulgte i 1532. Han udgav med andre ord ingen bibel i 1530. Men i dette eksemplar angives trykkeåret at være 1530, ikke bare på titelbladet, men også i kolofonen allerbagest og på de titelblade som de to indekser hver er forsynet med. Imidlertid skal man ikke kigge længe på kolofonen og disse separate titelblade for at opdage at noget er skrabet væk. Trykkeåret var oprindeligt trykt således: MDXXXII - men de to sidste karakterer, II, er udraderet. Og et nærmere studium af det forreste titelblad, som altså er hele bogens titelblad, afslører at det samme er tilfældet her, selv om det er grundigere gjort. Der er altså tale om Estiennes 1532-udgave, men den er omhyggeligt blevet „forklædt“ som en - iøvrigt ikke-eksisterende - udgave fra 1530 (og den har figureret som sådan i Det Kongelige Biblioteks kataloger). Hvem der har foretaget denne manøvre, får vi nok aldrig at vide. Men motivet der lå bag, kan vi muligvis få en ide om ved at kigge nærmere på Robert Estienne og hans bibeludgaver.

Robert Estienne og hans bibeludgaver¹

Robert Estienne (1503-1559) tilhørte et helt bogtrykkerdynasti. Estienne-familien var blandt de dominerende bogtrykkere, og boghandlere, i Paris (og i en periode også i Genève) i over 100 år. Roberts far, Henri Estienne, havde i løbet af perioden 1502-20 slået sit navn fast som akademisk bogtrykker, dvs. som bogtrykker med særlig tilknytning til Universitetet. Også Roberts brødre gik ind i bogbranchen, og hans sønner virkede i slutningen af det 16. årh. som bogtrykkere i Paris og Genève.

Robert Estienne stod formodentlig i lære både hos faderen og senere hos sin stedfar

BIBLIA

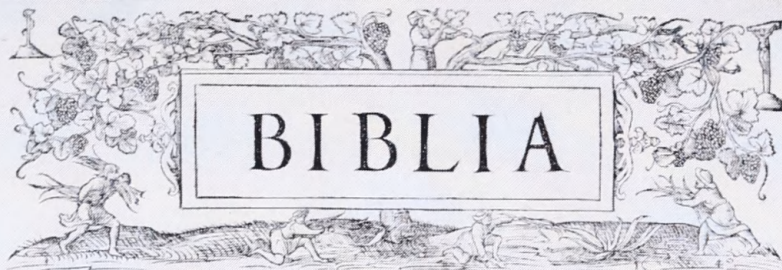
BREVES IN EADEM AN- notationes, ex doctis. interpretationi- bus, & Hebræorum commentariis.

Interpretatio propriorum nominum Hebraicorum.
Index copiosissimus rerum & sententiarum vtriusque testamenti.

PARISIIS, Ex officina Roberti Stephani. M. D. XXX .
Cum priuilegio Regis.

Det Kongelige Bibliotek ejer Estiennes 1532-bibel i to eksemplarer. I det ene er trykkeåret ændret til 1530, mens det andet har et titelblad uden rettelse. Estiennes bogtrykkermærke

BIBLIA

BREVES IN EADEM AN-
notationes, ex doctis. interpretationi-
bus, & Hebræorum commentariis.

Interpretatio propriorum nominum Hebraicorum.
Index copiosissimus rerum & sententiarum vtriusque testamenti.

PARISIIS, Ex officina Roberti Stephani. M. D. XXXII.

Cum priuilegio Regis.

er placeret iøjnefaldende midt på siden. (Foto: Det Kongelige Bibliotek).

Simon Colines, inden han blev selvstændig i 1526. Samme år giftede han sig med en datter af en af tidens store lærde bogtrykere, Josse Badius Ascensius - herhjemme særlig kendt som trykkeren af førsteudgaven af Saxo Grammaticus' Danmarkshistorie i 1514 - og ægteskabet har givetvis haft økonomisk betydning for Robert Estiennes etablering af en selvstændig virksomhed.

I 1539 opnåede han status som kongelig bogtrykker indenfor området latinsprogede og hebraiske udgivelser, og et par år senere udvidedes domænet til også at gælde græske tryk. En af hans opgaver som kongelig bogtrykker var at publicere græske værker - primært senantikke tekster der ikke havde været udgivet før - på grundlag af de håndskrifter som for nylig var anskaffet til kongens, Frans Is, righoldige bibliotek. Til disse udgaver brugtes græske typer som blev kendt som De Kongelige Græske Typer, skåret af den anerkendte skriftstøber Claude Garamond (ca. 1480-1561) på bestilling af Frans I.

Robert selv nøjedes ikke med at trykke værker som andre havde skrevet eller på anden måde forestået. Han var også en markant filolog og ydede en stor indsats som udgiver af klassiske - græske og romerske - tekster og af leksikografiske værker. Denne filologiske interesse prægede også i høj grad hans arbejde som udgiver af Bibelen.

Udover den latinske Vulgatabibel udarbejdede han også, i 1540'erne, nye udgaver af Det Nye Testamente i den græske original, og ligeledes udgav han den hebraiske bibel.

Det er imidlertid hans latinske Vulgata-udgaver vi skal beskæftige os med her. Den første udgave kom i 1528, og siden fulgte nye udgaver i 1532 (genudgivet i oktavformat 1534), 1540 og 1545 mfl. Allerede i den første udgave var det klart at

der var tale om en pionérbedrift. I klostre og andre gamle institutioner lykkedes det Estienne at finde gamle Vulgatahåndskrifter, som han brugte som del af grundlaget for sin egen udgave for at komme så nær som muligt til den oprindelige ordlyd af Hieronymus' latinske oversættelse. Han underkastede med andre ord Vulgataeksten samme slags filologiske studium som lå til grund for samtidige udgaver af klassiske værker. (I indermarginen anførte han i de senere bibeludgaver alternative læsemåder, således at de blev forsynet med et - beskedent - kritisk apparat).

Denne første Estienne-bibel var resultatet af flere års intenst filologisk og typografisk arbejde. Han gør udførligt rede for sin indsats i forordet til læseren, og den slags forord med redegørelse for den forskningsmæssige fremgangsmåde er iøvrigt et karakteristisk træk ved Estiennes bibeludgaver. Den næste udgave, den fra 1532, betegnede en markant forbedring i den forstand at håndskrifterne var blevet underkastet fornyet granskning og mange fejl rettet. Det er dog stadig de samme håndskrifter der ligger til grund som for den første udgave. Derimod lykkedes det Estienne i de følgende år at finde frem til flere andre Vulgata-håndskrifter, som dermed var med til at danne grundlag for hans senere udgaver.

Estiennes interesser som bibeludgiver var ikke bare den lærde filologs. Han sørgede også for at lette bibel-læsningen for sin læser med marginalnoter der opsummerede indholdet og angav krydsreferencer, og med indekser der hjalp til at finde rundt i bibelteksten og forklarede hebraiske navnes betydning mm. Desuden lod han hele værket indlede af en tekst, der kort og klart opsummerede de teologiske

Obtulerunt fecerunt

tabernaculum habitationem tabernaculi demitte sive iussu de seque

Circudabis qvatrius tetorii & ingressum eius. Ponesq; atriu i circuitu, & tentoriu ad portam atrii.

Cu vasis suis, vt factificet altare holocausti & oia vasa eius labru cum basi sua oia vnctionis oleo confecerabis, vt sint facta scdru. & oia que i eo sunt, & factificabis illud, & oia vasa eius, & erit scdm vnctio & altare holocausti & oia vasa eius, & factificabis altare, & erit altare factificatio factificatio nra. oim sanctissimum. Vnges etiam labru & basim eius, & factificabis illud. proficiat erit eis i generationes coru. & rexit arcam testimonii, coram domino,

coruscate replente tabernaculum manebat in eodem loco. no proficiebantur vsq; ad die qua recedebat per cunctas mansiones suas i quidiu proficiebantur.

in ministerium tabernaculi, & in teetum foederis iussa sunt fieri. Vestes quoque quibus sacer dotes vtuntur in sanctuario, Aaron scilicet & filii eius, obtulerunt filii Israel, sicut praeceperat dominus. Quae postquam Moyses cuncta vidit completa, benedixit eis. CAP. XL.

Locutus est dominus ad Moysen, dicens, Mense primo, prima die mensis eriges tabernaculum testimonii, & pones in eo arcam, demittesque ante illam velum: & illata mensa pones super eam quae rite praecepta sunt. Candelabrum stabit cum lucernis suis, & altare aureum in quo adoletur incensum coram arca testimonii. Tentorium in introitu tabernaculi testimonii pones, & ante illud altare holocausti: labrum inter altare & tabernaculum, quod implebis aqua. Circundabisque atrium tentorii & ingressum eius. Et assumpto vnctionis oleo unges tabernaculum cum vasis suis, vt sanctificentur: altare holocausti & omnia vasa eius: labrum cum basi sua: omnia vnctionis oleo confecerabis, vt sint sancta sanctorum. Applicabisque Aaron & filios eius ad fores tabernaculi testimonii, & lotos aqua indues sanctis vestibus, vt ministrent mihi, & vnctio eorum in sacerdotium sempiternum proficiat. Fecitque Moyses omnia quae praeceperat dominus. Igitur mense primo anni secundi, in prima die mensis collocatum est tabernaculum. Erexitque Moyses illud, & posuit tabulas ac bases & veetes, statuitque columnas, & expandit teetum super tabernaculum, imposito desuper operimento, sicut dominus imperauerat. Posuit & testimoniu in arca, subditis infra vectibus, & oraculum desuper. Cumque intulisset arcam in tabernaculum testimonii, appendit ante eam velum, vt expleret domini iussionem. Posuit & mensam in tabernaculo testimonii ad plagam septentrionalem extra velum, ordinatis coram propositionis panibus, sicut praeceperat dominus Moysi. Posuit & candelabrum in tabernaculo testimonii e regione mensae in parte australi, locatis per ordinem lucernis, iuxta praeceptu domini. Posuit & altare aureum sub teeto testimonii contra velum, & adoleuit super eo incensum aromaticum, sicut iusserat dominus Moysi. Posuit & tentoriu in introitu tabernaculi testimonii, & altare holocausti in vestibulo testimonii, offerens in eo holocaustu & sacrificia, vt dominus imperauerat. Labrum quoque statuit inter tabernaculu testimonii, & altare, implens illud aqua. Laeueruntque in eo Moyses & Aaron, ac filii eius manus suas & pedes, cum ingrederetur teetu foederis, & accederent ad altare, sicut praeceperat dominus Moysi. Erexit & atrium per gyru tabernaculi & altaris, ducto in introitu eius tetorio. Postquam omnia perfecta sunt, operuit nubes tabernaculu testimonii, & gloria domini impleuit illud. Nec poterat Moyses ingredi teetu foederis, nube operiente omnia, & maiestate domini coruscate, quia cuncta nubes operuerat. Si quando nubes tabernaculum desererebat, proficiscebantur filii Israel per turmas suas: si pendeat desuper, manebat in eodem loco. Nubes quippe domini incubabat per diem tabernaculo, & ignis in nocte, videntibus cunctis populis Israel per cunctas mansiones suas.

Erigetur tabernaculum.

Num. 7. a.

Apparet gloria dñi nube operiente tabernaculum. Num. 9. c. Reg. 2. b.

Liber Leuiticus, Hebraice Vaicra.

VOCAVIT autem Moysen, & locutus est ei dominus de tabernaculo testimonii, dicens, Loquere filiis Israel, & dices ad eos, Homo qui obtulerit ex vobis hostiam domino de pecoribus, id est de bobus & ouibus offerens victimas: si holocaustum fuerit eius oblatio, ac de armeto, masculu immaculatu offeret ad ostium tabernaculi testimonii, ad placandum sibi dominu: ponetque manus super caput hostiae & acceptabilis erit, atque in expiationem eius proficiens. Immolabitque vitulum coram domino, & offeret filii Aaron sacerdotes sanguinem eius, fundentes per altaris circuitum, quod est ante ostium tabernaculi. detractaque pelle hostiae, artus in frustra concident, & subiciet in altari ignem, strue lignorum ante composita: & membra quae sunt casa, desuper ordinantes, caput videlicet, & cuncta quae adherent iecori, intestinis & pedibus lotis aqua: adolebitque ea sacerdos super altare in holocaustum & suauem odorem domino. Quod si de pecoribus oblatio est, de ouibus siue de capris holocaustum: masculum & absque macula offeret: immolabitque

Ritus offerendi armenta.

Exod. 29. b.

Pecudes.

c. i.

ad placandu dñm scdm voluntate sua in conspectu dñi.

palatris circuitu, sup altare icircuitu, pedibus icircuitu. in holocaustum & suauem odorem dño. holocausti oblatio in odore qvris dño. Chald interp. holocausti oblatio, e qua suscipit cum bñplacito coram dño. & infra.

Begyndelsen af 3. Mosebog, Estiennes Biblia 1532. Estiennes tryk udmærker sig bl.a. ved sidernes komposition og de fine typer. Denne antikva-skrifttype havde han netop taget i brug. Karakteristiske er også de traskårne initialer. Noterne i den ydre margin giver korte indholdsbeskrivelser. (Foto: Det Kongelige Bibliotek).

grundsætninger som kan udledes af Bibelen: „Dette er hvad de hellige bibelske skrifter lærer os“ (*Haec docent sacra Bibliorum scripta*). Denne opsummering var dog ikke med i den første Vulgata-udgave, fra 1528, men i alle de senere.

I 1550 flyttede Estienne, af grunde vi skal vende tilbage til nedenfor, til Genève, den reformerte – calvinistiske – trosretnings hovedsæde. Hermed bekendte han sig åbenlyst til den reformerte gren af protestantismen. Hans trosstandpunkt indtil da har altså formodentlig været protestantisk præget. I Genève fortsatte han sin trykkeri-virksomhed og udgav en række værker, bl.a. nye udgaver af de bibelske tekster, som også, for en stor dels vedkommende, er forsynet med det karakteristiske oliven-bogtrykker-mærke. Hans bror Charles, der var forblevet katolik, fik overdraget trykkeriet af kongen, og siden åbnede Roberts søn af samme navn endnu et Estienne-trykkeri i Paris. Efter Roberts død i 1559 fortsatte to andre sønner, Henri og François, som bogtrykkere i Genève.

Censuren²

Robert Estienne var som sagt velanskrevet ved hoffet. Men den kongelige gunst var ikke nok til at redde ham da han i løbet af 1540'erne kom til at føle sig stadig mere forfulgt fra en anden kant, nemlig det teologiske fakultet ved Sorbonne Universitet. Det påhvilede fakultetet at udøve kontrol med bøger trykt i Frankrig der omhandlede trosspørgsmål. Opmærksomheden var udpræget rettet mod at slå ned på protestantiske vildfarelser. En pavelig bulle i 1520 havde forbudt de rettroende at læse, trykke og sælge bøger med lutheranske synspunkter, og bullen havde samtidig påkaldt de verdslige autoriteters støtte til at håndhæve forbud-

det. I Frankrig havde Frans I accepteret at kontrollen lå hos teologerne ved Sorbonne (en ordning der havde en ældre forløber). Den antiprotestantiske stemning blev mere og mere udtalt i løbet af 1530'erne, og flere parisiske bogtrykkere blev brændt på bålet for at have solgt værker af Luther. Under indflydelse af Jean Calvins værk *Institution de la Religion chrétienne* (1541. 1. udg. på latin 1536) blev bestemmelserne skærpet. Bl.a. opfordredes befolkningen nu til at angive andre der var i besiddelse af ulovlige bøger - med løfte om at modtage en fjerdedel af det der måtte blive konfiskeret i denne anledning.

I 1544 opstillede de teologiske censorer ved Sorbonne en liste over forbudte bøger, en liste der udkom på tryk året efter og igen i 1547. Estiennes bibler optrådte ikke her - og de havde jo også tidligere, da de blev udgivet, passeret censuren. Men i den næste trykte udgave af pariserteologernes liste over forbudte bøger i 1551 var Estiennes bibler medtaget. Det indebar at det hverken var tilladt at sælge dem eller eje dem.

Hvad var der sket mellem 1544 og 1551, der foranledigede at biblerne blev forbudt? En afgørende begivenhed var at de parisiske teologer modtog et brev fra deres kolleger i Louvain, som forestod censuren for den tysk-romerske kejser Karl V. Brevet kendes ikke, men det gør svaret fra pariserne. Det fremgår at man i Louvain undrede sig over visse mangler i kataloget over forbudte bøger trykt i Paris 1545, heriblandt Estiennes bibeludgaver. Formodentlig har de også undret sig over det åbenlyst usande svar de fik fra Paris, nemlig at teologerne her ikke havde været præsenteret for disse bibler – for i så tilfælde ville de sandelig have fordømt dem. Under alle omstændigheder tog de nidkære Louvain-teologer tæten og

indlemmede Estiennes to bibeludgaver fra 1532 og 1540 i deres katalog over forbudte bøger, som de udgav i 1546 på kejserlig befaling.

Herefter arbejdede Sorbonne-teologerne målbevidst på at få udvirket et forbud mod Estiennes bibler. De mødte imidlertid modstand, for Estiennes position som kongelig bogtrykker gjorde at kongen ikke ønskede ham vanæret. Diskussionen kom til at dreje sig om censur-middel. I stedet for forbud mod at sælge og eje Estiennes bibler blev det, som en mere lempelig løsning, foreslået at teologerne kunne udarbejde en liste over de passager de tog anstød af, og at denne liste skulle anbringes forrest i hvert eksemplar. Biblerne skulle med andre ord ikke forbydes, men renses for kætterier. Teologerne blev dog ved at presse på, og de endte med, i november 1548, at få accept fra kongen - kongen, der nu var Henrik II efter Frans Is død i 1547: Estiennes bibler var herefter forbudt, og de optrådte altså så på teologernes liste over forbudte bøger fra 1551.

Forbuddet betød at Estienne efter nogle år uden mulighed for at sælge sine bibler i Frankrig, besluttede at slå sig ned i Genève. Blandt de værker han udgav her, var et lille polemisk og satirisk skrift, hvori han dels redegjorde for de årelange forfølgelser han havde været udsat for fra Sorbonne-teologerne, dels anførte deres kritikpunkter ét for ét og lod dem følge af sin tilbagevisning: *Ad censuras theologorum Parisiensium*, hedder skriftet som kom i 1552 både i Genève og i Paris og begge steder både på latin og fransk.³

At biblerne midt i 1540'erne faldt for teologernes hammer skønt de tidligere var blevet godkendt af samme instans, er der formentlig flere

AD CENSURAS THEOLOGORUM Parisiensium, quibus Biblia à Roberto Stephano typographo Regio excusa calumniosè notarunt, eiusdem Roberti Stephani responsio.

Oliua Roberti Stephani.

M. D. LII.

Titelbladet til Estiennes selvforsvar, den lille pamflet Ad censuras Theologorum Parisiensium. Bogen blev trykt både i Genève og i Paris i 1552. Dette eksemplar er Genève-udgaven, som blev trykt uden angivelse af trykkested, fordi salg af bøger trykt i Genève var forbudt i Frankrig.

(Foto: Det Kongelige Bibliotek).

grunde til – udover opfordringen fra Louvain-teologerne og den generelle voksende antiprotestantiske stemning. Estienne understregede selv at han havde været genstand for Sorbonne-teologernes chikane helt fra starten af sin virksomhed. Når de alligevel ikke tidligere skred ind med egentlig censur over for hans bibler, kan det have været fordi de simpelt hen ikke havde anset ham for tilstrækkelig betydningsfuld. Det blev han imidlertid efterhånden – kgl. bogtrykker og lærd udgiver, hvis bøger nød

anerkendelse også uden for de franske grænser.⁴

Hvad var det så teologerne tog anstød af i Estiennes bibler? De beskyldte dem for at være kætterske, herunder særligt lutherske, og for at afvige i selve bibelteksten fra den traditionelle ordlyd. Med hensyn til det første punkt, det kætterske og lutherske islæt, er kritikken møntet på hans gennemgående noter i marginen af biblerne. Denne kritik kender vi fra Estiennes punktvisse gendrivelse i den ovennævnte pamflet *Ad censuras theologorum Parisiensium*. Det fremgår at censorerne havde trukket en række af Estiennes noter frem som de mente var lutherske i tonen, og Estiennes stadige forsvar er at han ikke viger en tomme fra Bibelens egne ord.

Det andet punkt i censorernes anklage var at Estienne afveg fra den traditionelle Vulgata-tekst. Kritikken er altså udtryk for deres skepsis med hensyn til at drage traditionen i tvivl. Estienne gør det klart at når han af og til bragte en anden ordlyd, skyldtes det at han forsøgte at etablere en tekst der stemte bedre overens med Hieronymus' oprindelige Vulgata-oversættelse. Men selve det at drage den traditionelle, overleverede tekst i tvivl var betænkeligt. Det fremgår iøvrigt af Estiennes forsvar at han var blevet kritiseret allerede i forbindelse med 1532-udgaven, og at teologerne i første omgang var blevet sat til vægs – men altså i 1540'erne, da affæren spidsede til, formastede de sig til at fremdrage argumentet en gang til.

Det parisiske forbud mod Estiennes bibler i kataloget trykt 1551 blev optaget på det pavelige katalog, „Index“, over forbudte bøger, *Index librorum prohibitorum*, da det udkom for første gang i 1559 under Pave Paul IV. Robert Estienne vedblev at figurere som forbudt forfatter af

”første klasse” – forfattere hvis bøger og skrifter som helhed forbydes – også på senere pavelige index. Dertil kommer et generelt forbud i de pavelige index mod bibler udgivet af kættere.⁵ Så sent som i Pave Alexander VII's Index fra 1665 – det seneste Index jeg har konsulteret – forekommer Estienne; desuden er hans hebraiske ordlister, som var udgivet sammen med bibelteksten, nævnt specielt, og naturligvis er det generelle forbud mod bibler udgivet af kættere stadig i kraft.

Historien om censurernes indgreb over for Estiennes bibeludgaver er en case story om katolsk, antiprotestantisk censur. Det er værd at huske at det var i helt samme periode man i Danmark, i forbindelse med Reformationen, fik etableret censur både af bøger trykt inden for landets grænser, og det ville i praksis sige København, og af importerede bøger. Også i Danmark var det universitetets teologiske professorer der var ansvarlige for censurudøvelsen, og også i Danmark var det især det religiøse indhold censorerne skulle overvåge – men naturligvis med modsat fortegn: De danske teologer skulle nøje tilse at der ikke blev trykt noget der stred mod den rene, lutherske lære.⁶

Det manipulerede eksemplar af 1532-bibelen

B ringer dette os nu nærmere en forklaring på det ændrede årstal i Det Kongelige Biblioteks ene eksemplar af Estiennes 1532-bibel? Ikke direkte. Men det er unægteligt fristende at sætte udraderingen i forbindelse med den katolske censur. Midt i det 16. årh. blev det forbudt at eje dette værk, ikke bare i Frankrig men – i kraft af biblernes optræden på den tysk-romerske kejsers Louvain-kataloger 1546, 1550 og 1558 og på det pavelige Index over forbudte bøger fra 1559

Bogen er indbundet i mørkt skind uden dekorationer på for- og bagside, men med forgyldninger på ryggen. Bindet stammer formentlig fra det 17. årh. Der er tale om en omfangsrig foliant, der måler ca 39,5 x 27 cm.

Bogens vej fra Willichius i Bremen (jf. s. 52) til Det Kongelige Bibliotek i løbet af det 18. årh. er endnu ikke kortlagt. Derimod har bibliotekets andet, umanipulerede eksemplar af Estiennes 1532-bibel været i bibliotekets eje siden grundlæggelsen midt i 1600-tallet, for det er indbundet i et bind med Frederik III's kronede monogram på ryggen. (Foto: Det Kongelige Bibliotek).

– i hele den romersk-katolske verden. Det er i det mindste en mulighed at udraderingen af årstallet i 1532-bibelen var et forsøg på at omgå forbuddet. Ikke alene er det vanskeligt at forestille sig et andet motiv, det er omvendt let at tænke sig at en ejer gerne ville undgå at skille sig af med dette store og imponerende bogværk.

At der var tale om en Estienne-bibel kunne jo ikke skjules – men på den anden side var ingen Estienne-bibel fra 1530 blevet forbudt. Sorbonne-teologerne redegjorde i deres kataloger 1551 og 1556 (og i den tidligere afgivne censur) for hvilke udgaver forbuddet gjaldt, og det samme var tilfældet med Louvain-indexet 1546 og dets efterfølgere i 1550 og 1558 (i disse tre er det udgaverne 1532 og 1540 der er nævnt). Det pavelige index 1559 specificerer ligeledes med årstal hvilke bibler der var tale om: *Biblia Parisiis per Robertum Stephanum 1528. 1532. 1534. 1540. 1545. 1546.* Imidlertid anfører de senere pavelige Indexer, fra 1564, 1590, 1593 og 1596, ikke Estiennes bibler enkeltvis. I forhold til disse Indexers forbud ville en udradering af årstallet ikke give mening. Hvis ændringen af trykkeåret skyldtes den katolske censur, må den formodes at være foretaget for at omgå et forbud rettet mod specifikke Estienne-bibler; og det ser altså ud til at disse forbud mod bestemte Estienne-bibler primært stammer fra 1540'erne og 1550'erne. Dog skal det tilføjes at en række nationale katolske indexer fra sidste del af det 16. årh. ikke er efterset i denne sammehæng. Men med nogen forsigtighed kan det foreslås at udraderingen er foretaget i 1540'erne eller 1550'erne.

I samme retning peger bogens ejerforhold, såvidt de nu kan rekonstrueres. Bogen har tilhørt en C. Hasaeus, der har skrevet sit navn med en fin lille skrift på

titelbladet. Det drejer sig givetvis om Cornelius de Hase (1653-1710). Han tilbragte nemlig det meste af sit voksne liv i Bremen, hvor han døde i 1710, så det passer med at en anden ejer, stud. theol. Joachim Jac. Willichius fra Stralsund, har noteret at han erhvervede bogen i Bremen i 1712, kort efter Hases død. Hase var selv reformert teolog. Så det er naturligt at finde ham som ejer af en Estienne-bibel, men han har på den anden side næppe, som bosat i et protestantisk område, haft noget incitament til at ændre trykkeåret. Ændringen er snarere sket tidligere, mens bogen, formentlig, har været i Frankrig. Der er spor af en eller to tidligere ejere i bogen. Rundt om forekommer håndskrevne, latinske noter, der ser ud til at stamme fra det 16. årh. Muligvis er der tale om to forskellige hænder. Primært er det diskussioner af hebraiske og græske ord og stikord til indholdet, men nogle noter drejer sig om egentligt teologiske emner. De er dog vanskelige at læse, bl.a. fordi bogen ved indbindingen, der formodentlig har fundet sted i det 17. årh., er blevet beskåret så en del af ordene mangler. Ordet *Lutherani*, lutheranere, i én af noterne – det drejer sig om missonsbudet i slutningen af Matthæus-evangeliet – antyder dog at ophavsmanden ikke selv regnede sig som sådan, men desværre har det ikke været muligt at nå til en nærmere bestemmelse af noternes teologiske tendens. Under alle omstændigheder er det meget tænkeligt at ophavsmanden, eller den ene af de to ophavsmænd, til disse lærde noter også var den der forandrede trykkeåret fra 1532 til 1530 – og sandsynligt er det som sagt at manipulationen fandt sted allerede midt i det 16. årh., kort efter at det blev forbudt at eje bogen.

Noter

- * Tak til Susanne Budde og Signe Strecker for råd og hjælp i forbindelse med denne artikel.
- ¹ Det følgende er baseret på Elizabeth Armstrongs biografi: *Robert Estienne, Royal Printer. An Historical Study of the Elder Stephanus*. Cambridge: University Press, 1954. En kronologisk oversigt over Estiennes trykte bøger findes i A. A. Renouard: *Annales de l'Imprimerie des Estienne I-II*, New York [1963]. (Rep. af 2. udg. Paris 1843).
- ² Afsnittet bygger på Armstrong (jf. note ovf.) og Fr. H. Reusch: *Der Index der verbotenen Bücher I-II*, Bonn 1883-85.
- ³ *Ad censuras theologorum Parisiensium, quibus Biblia a Roberto Stephano typographo Regio excusa calumniose notarunt, eiusdem Roberti Stephani responsio* ([Genève]. 1552).
- ⁴ Disse overvejelser findes i Armstrongs kapitel 'Estienne and the Faculty of Theology', s. 200-7, i det anførte værk.
- ⁵ Jeg har eftersat de pavelige indexer fra det 16. årh., som kom i 1564, 1590, 1593, og 1596. Disse indexer er udgivet i facsimiletryk i serien *Index des livres interdits I-XI*, ed. J. M. de Busanda mfl. (Editions de l'Université de Sherbrooke, Librairie Droz), 1984-2002.
- ⁶ Se herom i Charlotte Appel: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* (København: Museum Tusulanum, 2001), kapitel 10.